

Theodore Roszak

Ahol Psyché és Gaia találkozik*

A személyes és a planetáris

Amikor a környezetvédelemre gondolunk, egy óriási, világméretű, követhetetlenül komplex társadalmi és gazdasági problémákkal foglalkozó mozgalom jut eszünkbe, amelynek témái elképzelhetetlenül széles skálán mozognak. A környezetvédelem a legnagyobb politikai mozgalom, ami az ember történelme során kialakult. Mindenki a részese, mivel senki nem engedheti meg, hogy a mozgalom ne szólítsa meg. Hatóköre kiterjed az emberi fajon túlra, magába foglalva az egész flórát és faunát, a folyókat és a hegyeket. Akármerre fordulunk is egy környezeti problémával, egyre inkább azt vesszük észre, hogy nem-emberi szemek szegeződnek ránk, teremtménytársaink figyelnek bennünket, és azt remélik, hogy összezavarodott ember-rokonaik felismerik: tévúton járnak.

Másfelől amikor a pszichoterápiára gondolunk, akkor az emberi kapcsolatokat a legszűkebb és legszemélyesebb értelemben képzeljük el, szemtől szemben, vagy kis, intim csoportok formájában. A terápia privát és introspektív, és az élet rejtett oldalával foglalkozik – félelmekkel, vágyakkal, bűnös titkokkal, amelyek talán még ahhoz is túl mélyen vannak eltemetve, hogy az egyén egyáltalán tudatában legyen azoknak

Mi lehet a közös e két, eltérő szinten elhelyezkedő emberi kulturális aktivitásban? Mi képezhet kapcsolatot a személyes és a planetáris között?

Létezik egy azonnal hozzáférhető gondolat ezzel kapcsolatban: mind a környezetvédelem, mind a pszichoterápiaterápia kontrolláltságának a mértéke radikálisan eltér a politikai rutincselekvésektől. Az ökológiai és pszichoterápiás problémákat nem lehet teljes mértékben megoldani (sőt egyáltalában szinte kezelni) az állam, a szabadkereskedelmi zóna, a fegyveres erők vagy a multinacionális vállalatok által védelt határok között. Az egyik meghaladja ezeknek a kínosan improvizatív jellegű humán struktúráknak a legtágabb értelemben vett kereteit is, a másik kitér azok érzéketlen karmai elől. Lehet, hogy ez önmagában véve a legfontosabb ökológiai tény. Egy olyan korban élünk, amikor mind a Föld, mind az emberi faj problémái politikai

* Eredeti megjelenés: Theodore Roszak: Where Psyche Meets Gaia. In: T. Roszak, M. E. Gomes & A. D. Kanner (eds.): *Ecopsychology. Restoring the Earth, Healing the Mind*. San Francisco: Sierra Club Books, 1995, 1-17.

gondolkodásunk radikális átalakításáért kiáltanak. Lehetséges, hogy ebben az értelemben a személyes és a planetáris megmutatják az utat valamiféle új, a fenntartható ökonómiai és érzelmi életet biztosító alap felé, a „jó környezettudatos állampolgárság” társadalma felé, amely szövetségbe tömöríti a bensőségesen emocionálist a nagymértékben bioszférakussal?

A legutóbbi évekig ennek a lehetőségére sem a környezetvédők, sem a terapeuták nem figyeltek fel. A környezetvédelmi mozgalom el volt foglalva a maga szervezési, felvilágosító, agitációs munkájával, és nem sok tekintettel volt annak a közösségnek a törekény pszichológiai komplexitására, amelynek szívét és eszét meg akarta nyerni a maga számára. Amennyire pontosan tudatában lehetnek a környezetvédők a biológiai élőhelyek komplexitásának, olyan szélsőségesen szegényesek az elgondolásaik, amikor az emberi viselkedésről van szó. Nagyon szűk tartományú stratégiákkal és motivációkkal dolgoztak; a közelgő katasztrófákra vonatkozó statisztikákkal, illetve a félelem és a büntudat kényszerítő erejével. Mint környezetvédő író és szószóló, tisztában vagyok vele, mennyire könnyen elérhetőek az elijesztő taktikák és a „büntudat-tripek”, mennyire kényelmes, kéznél levő dolgokról van szó. Végül is elég sok minden elmondható a környezettel kapcsolatos szokásainkról, ami félelemre és szégyenkezésre adhat okot. Annak ellenére, hogy a legtöbb környezetvédő a vad természet pompázatoságából fakadó szenvedélyes öröm alapján cselekszik, csak a művészek – fotósok, filmkészítők, tájképfestők és költők – szólítják meg a közönséget azzal a meggyőződéssel, hogy az emberi teremtmények az élő bolygó gyermekeiként viselkedhetnek.

Ami a pszichológusokat és a terapeutákat illeti, az emberi épelméjűség megértésére irányuló erőfeszítéseik mindig is megálltak egy bizonyos határnál. A nagyvárosi intellektus és a nagyvárosi szorongás gyógyításának kialakítása során sosem tűnt úgy, mintha a modern pszichoterápia túl akarna lépni a család és a társadalom határain, megcélozva a nem emberi környezetet, amely oly masszívan körülöleli azt a kicsiny szigetet, amit Freud „a kultúra rossz közérzetének” nevezett. Példának okáért a „Diagnostic Statistic Manual”-ben, amelyben az Amerikai Pszichiátriai Társaság kanonizált formában listázza a neurózisok minden válfaját, amivel kapcsolatban számlákat lehet kiállítani egy biztosítótársaságnak, és amelyet a bíróságok irányadóként fogadnak el, egyetlen utalást találunk csak a természetre. Ezt is jól elrejtve, a „szezonális depresszió”, a zord időjárás okozta depresszív hangulatingadozás formájában – kivételt képez persze ennek megállapítása, ha ez a depresszió korrelál a szezonális munkanélküliséggel. A gazdasági tényező tehát felülírja a természeti jelenséget.¹

Vannak arra utaló jelek, hogy mindkét területen változások kezdődtek el. A pszichoterapeuták egy új generációja keresi annak lehetőségét, hogy a professzionális pszichológia szerepet játszhaszon a korunkat sújtó környezeti krízis megoldásában. A változás egyik mutatója maga ez a könyv.² Olyan gondolatok gyűjteménye ez, amely

¹ A DSM korábbi változatai tartalmaztak egy másik utalást a nem emberi világra, mégpedig a zoofília, az állatokkal való közösülés formájában. A korábbi, különösebb elnevezés ezt a „bestialitás” kifejezéssel illette, bár az állatok sérelmére elkövetett nemi erőszak jobb lett volna. Különös módon a zoofília kizárja a „normál” állapot lehetőségét, ami az állatok szeretetét tartalmazza.

² A tanulmánykötetre utal, amelynek ez az írás is része. Lásd az első jegyzetet. (A ford.)

környezettudatos pszichoterapeuták fejében született meg, innovatív technikáik bemutatását pedig az ország vezető környezetvédelmi kiadója tette lehetővé. Környezetvédők munkái is megtalálhatók ebben a kötetben, akik egyfajta egészséges kíváncsisággal kutatnak egy fenntarthatóbb pszichológia után, amely figyelembe veszi a pozitív motivációkat és a természet szeretetét. Az aggodalom időszerű; égető szükség mutatkozik arra, hogy megszólalhasson az a mozgalmon belül felgyülemlett hatalmas mennyiségű düh, negativitás és érzelmi kiégés. Egy ausztrál esőerdő-aktivista, John Seed ezt a következőképp fogalmazta meg mostanában egy privát levelében: „Nyilvánvaló számomra, hogy az esőerdő és a Föld nem menthető meg önmagában; az emberi tudatosság mélyreható forradalma nélkül az erdők el fognak tűnni. Kulcskérdésnek tűnik jelenleg, hogy a Föld szolgálatába álló pszichológusok hogyan segíthetik az ökológusokat annak a mélyebb megértésében, miként lehet az emberi szívet és elmét célzó mély változásokat előidézni.”

Némileg hasonlóképpen az ország egyik vezető „ökoharcosa”, Dave Foreman úgy érvelt az ellen az emocionális hangnem ellen, amely a hibáztatás és a megszegyenyítés kizárólagos alkalmazásának eredménye, hogy arra emlékeztette a kollégáit: mindannak, amit csinálnak a nagyobb szabású célja az, hogy „megnyissuk a lelkünket ennek a dicsőséges, pazar, eleven bolygónak a szeretete előtt”. Ennek a figyelmen kívül hagyása, figyelmeztet, „pusztító hatású a személyes mentális egészségünkre nézve”.³

Biofilia és ökopszichológia

Van még egy fontos jelenbeli változás, amely mindenképp megérdemli, hogy szót ejtsünk róla. A biológusok elkezdtek figyelembe venni az emberi evolúció pszichológiai oldalait. Egy aktuális munkájában E. O. Wilson, a Harvard zoológusa felvetette, hogy az ember rendelkezik egyfajta kapacitással, amit „biofilianak”⁴ nevezhetünk, ami a definíció szerint „az emberi lény veleszületetten adott érzelmi kötődése más élő organizmusokhoz”.⁵ Ezt olyan fontos erőként írja le, amely azon dolgozik, hogy megvédje a bolygó veszélyeztetett biodiverzitását. Ha akár csak egy benyomásszerű betekintést nyerünk a néprajz és a mesék világába vagy a természeti népek vallásos életébe, az is elégséges módon alátámasztja ezt a gondolatot. Wilson kollégái gyorsan hozzáteszik, hogy a biofilia hatása időnként eltolódhat bizonyos mértékben az ugyancsak veleszületett „biofóbia” nyomán, de a pszichológus szemszögéből tekintve mind a természetszeretetünk, mind az attól való félelmünk olyan érzelem, ami kutatásra érdemes. És mivel átalakulhatnak odaadássá, tiszteletté, szorongássá és félelemmé, mindkettő felhasználható arra, hogy általuk újraépítsük a természeti környezettel való megtépázott kapcsolatunkat. Mindannyiunk számára –

³ Dave Forman: *The New Conservative Revolution*. *Wild Earth*, 1991, Summer, 10-11.

⁴ Érdemes megjegyezni, hogy ugyan egész más kontextusban, de Erich Fromm, a freudomarxista pszichoanalitikus és filozófus már beszélt a „biofiliáról”, az élő szeretetéről *Emberi szív* című könyvében, amely mintegy harminc évvel Roszak jelen írása előtt, 1964-ben jelent meg. (A szerk.)

⁵ E. O. Wilson & Stephen R. Kellert (eds.): *The Biophilia Hypothesis*. (Washington D.C.: Island Press/Shearwater Books, 1993).

akik úgy érzik, hogy a környezetgyilkos, iparosodott társadalom csapdájába estek – szükséges, hogy megkaphassunk minden létező segítséget, amivel megoldást találhatunk a több-mint-emberi környezettől való elidegenedésünkre, amely környezettől minden egyes lélegzetvételünkkel függünk. Van-e húsbavágóbb bizonyíték elidegenedettségünkre annál a ténynél, hogy érzelmi folytonosságunkról csupán „hipotézis” formájában kell beszélnünk? Mindazonáltal a biofilia hipotézise legalább elindított egy sor, viselkedést érintő kutatást, amelyek tudományos bizonyítékul szolgálhatnak elképzeléseinkre. Ebben az értelemben az ökopszichológia úgy tekinthető, mint a pszichológusok és a terapeuták elköteleződése annak a reménye mellett, hogy a biofilia hipotézise igaznak bizonyul, és a mentális egészség integráns részeként tekintünk majd rá.

Az „ökopszichológia” a leggyakrabban használt név, amivel ezt a szintézist illetik, amely felöleli egyrészt a pszichológiai (a pszichoterápiás és a pszichiátriai törekvéseket egyaránt), másrészt az ökológiai. Számptalan egyéb kifejezést javasoltak már: pszichoökológia, ökotérápia, globális terápia, zöld terápia, ökocentrikus terápia, „újraföldiesítés” (*reearthing*), természetalapú pszichiátria, sámánisztikus tanácsadás. Ezek a neologizmusok nem hangzanak túl jól, de ami azt illeti, a pszichoanalízis elnevezés sem tűnt túl jónak annak idején. De akármi legyen is a név, a mögöttes feltevés ugyanaz: az ökológiának szüksége van a pszichológiára, a pszichológiának pedig az ökológiára. Az épelméjűség definiálásának kontextusa napjainkra bolygónyi méretűvé vált.

Mint bármely pszichológia, az ökopszichológia is az emberi természet és viselkedés alapjait érinti. Eltérően más mainstream irányzatoktól, amelyek az intrapszichés mechanizmusokra vagy szűk társadalmi jelenségekre korlátozzák hatósugarukat, amelyek legtöbbször nem nyúlnak túl a család határain, az ökopszichológia abból a feltevésből indul ki, hogy legmélyebb szintjén az emberi pszichikum együttérző kötelékben marad a Földdel, amely életre hívott bennünket. Az ökopszichológia azt sugallja, hogy a természeti környezettel folytatott tranzakcióinkat – ahogyan használjuk és abuzáljuk a bolygót – úgy értelmezhetjük, mint a tudattalan vágyaink és szükségleteink projekcióit, ugyanúgy, ahogyan az álmokat és a hallucinációkat elemezzük annak érdekében, hogy képet nyerjünk legmélyebb motivációinkról, félelmeinkről, gyűlöletünkről. Valójában azok vágy és akarat szülte lenyomatok, amit a természetben hagyunk, feltárhatják a kollektív lelkeségünk állapotát, még beszédesebben, mint az álmok, amelyekből felébredünk, és amelyeket lerázunk magunkról, tudva, hogy nem reálisak. Sokkal fontosabb következménnyel járnak azok az álmok, amelyeket magunkkal viszünk minden egyes nap, és mániákusan igyekszünk megvalósítani őket – acélból és betonból, húsból és vérből, azokból a forrásokból, amelyeket a bolygó szubsztanciájából szakítunk ki. Pontosan azért, mert olyan hatalmat értünk el, hogy rá tudjuk kényszeríteni az akaratunkat a környezetre, a bolygó olyanná vált, mint egy pszichiátriai üres lap, amire a neurotikus tudattalan rávetíti a fantáziáit. Mérgező hulladék termelése, a források kimerítése, a társ-fajaink kiirtása: ezek mind mélyebb énünkről beszélnek nekünk, ha képesek vagyunk azt meghallani. Ennélfogva – miként James Hillmann is sürgeti – eljött az idő, hogy bevigyük „az azbesztet és az ételadalékokat, a savas esőt és a tamponokat, a rovarirtókat és a gyógyszerészetet, az autókifogókat és az édesítőszeret, a

televíziókat és az ionokat” a terápiás analízis területére. „A pszichológia mindig a patológiás jelenségek előtérbe helyezésével, szorongásaink alvilágának bemutatásán keresztül fejleszti az ember tudatosságát. Ökológiai félelmeink nyomán kijelenthetjük, hogy immár a *dolgok* azok, ahol a lélek pszichológiai figyelmet követel.”⁶

Tanulni a kőkorszaki pszichiátriától

Az ökopszichológiát „újnak” neveztem, de forrásai olyan koraiak, hogy akár őskorinak is nevezhető. Valaha a pszichológia „ökopszichológia” volt. Nem volt szüksége speciális kifejezésre. A legrégebbi gyógyítók a világon, azok az emberek, akiket társadalmunk „boszorkánydoktoroknak” nevez, nem ismerték a gyógyítás másfajta útját, mint a környezeti reciprocitás keretein belül való munkálkodást. Lesz, aki könnyen a szentimentalizmus és a romanticizmust elemeit fedezi fel abban, hogy egyre inkább érdeklődünk a tradicionális társadalmakat irányító „szent ökológiák” iránt. Ez elhibázott. Semmi „misztikus” vagy „transzcendens” nincs abban, ahogyan ezeket a szavakat értjük. Egyszerűen a józan ész diktálja, hogy az emberi lények tiszteletteljes adok-kapok viszonyban éljenek a flórával és a faunával, a folyókkal és a hegyekkel, az éggel és a talajjal, amelytől mind függünk a fizikai önfenntartás és a gyakorlati okulás tekintetében.⁷ „Az ország tudja, ha rosszat tesz vele – figyelmeztet egy idős Koyukon bölcs –, az egész ország tudja. Érti, hogy mi történik vele. Úgy vélem, minden össze van kötve egymással valahogyan a föld alatt.”

Amikor felelőtlenül úgy utalunk a pszichiáterekekre, mint „agyzsugorítókra”⁸, akkor valójában elismerjük a pszichoterápiás gyakorlat korábbi fázisával való régóta fennálló kapcsolatunkat. Felismerjük, hogy az elvileg felvilágosult pszichiátriai tudományunk egy jó adag hókuszpókuszt is magába foglal. De nem lehetséges, hogy valamiféle érték is felfedezhető a boszorkánydoktor babonásnak tartott praktikáiban? Marshall Sahlins antropológus fennmaradt vadászó-gyűjtögető kultúrákat tanulmányozott a „kőkorszaki közgazdaságtan” rekonstrukciójának céljából. Vajon a „kőkorszaki pszichiátria” is arra vár, hogy hasonló heurisztikus meglátások érdekében előbányásszák?

Úgy vezetem elő ezt az indítványt, hogy közben teljes mértékben tisztában vagyok a New Age rajongók hívatlan társaságának hatásával, akik feldúlják és kisajátítják a tradicionális és törzsi kultúrák hagyatékát, legtöbbször tudományos kutatások és tiszteletteljes felkészültség nélkül. Ebben a kötetben szeretnénk volna világossá tenni, hogy az ökopszichológusok tisztában vannak annak a nehézségével, amit a domináns társadalom és a fennmaradt, sokszor törékeny és marginalizálódott ősi kultúrák közötti szakadék áthidalása jelent. A modern világ épelméjűségére és örülségére vonatkozó

⁶ James Hillman: *The Thought of the Heart and the Soul of the World*. Dallas: Texas Spring Publications, 1981. 111.

⁷ A tradicionális kultúrák ökológiai érzékenységével kapcsolatos aktuális kutatásokról lásd David Suzuki és Peter Knudtson: *Wisdom of the Eiders: Honoring Sacred Native Visions of Nature* (New York: Bantam, 1992); Jerry Mander, *In the Absence of the Sacred: The Failure of Technology and the Survival of the Indian Nations* (San Francisco: Sierra Club Books, 1991); Helena Norberg-Hodge: *Ancient Futures: Learning from Ladakh* (San Francisco: Sierra Club Books, 1991).

⁸ A *shrink* („zsugorít”) a pszichoterapeutákra, pszichiáterekekre használt hétköznapi elnevezés.

általánosításokkal kapcsolatban az ökopszichológusok megtanulták a „mi” szót a lehető legnagyobb körültekintéssel alkalmazni. Az a „mi”, amit az ipari társadalom használ, pszichikai értelemben fényévnyi távolságba került attól a „mi”-től, amit az esőerdőkben, a vadonban és a rezervátumokban használnak. Ennek a mértékegysége pedig a hatalom: a jólété, a tulajdoné, a brutális erőé, a médiáé, a vezetői ellenőrzésé.

Ha eltekintünk is az igazságosság problémáitól, felfedezhetünk majd egy közvetlen, a tradicionális és a modern közti párbeszédet megnehezítő pszichológiai akadályt. Ez ahhoz az ellentétes világnézethez köthető, amely megosztja az ipari társadalom pszichoterápiáját és a kezdetleges „agyzsugorítást”. Az utóbbi alapja egy animisztikus világnézet, egy olyasfajta érzékenység, amit mind a judeo-keresztény doktrína, mind a tudományos objektivitás kicenzúrázott. A mi kultúrákban az, ha valaki meghallaná a „Föld hangjait”, mintha az élettelen világ érezni, hallani, beszélni tudna, a legtöbbünk számára az örület legbiztosabb jelének tűnne. Lehetséges, hogy az örület ilyesfajta koncepciójának elfogadásával maga a pszichoterápia védelmezi elfojtásaink legmélyebbikét, azt a fajta pszichés öncsonkítást, ami az ipari civilizáció haladása szempontjából a legkritikusabb, tudniillik azt a feltevést, hogy a Föld egy élettelen és szolgáskorba dönthető dolog, aminek még a maga módján sincsenek érzései, emlékezete és szándékai? A modern tudomány totális autoritására támaszkodva az épelméjűség konvencionális koncepciója megfoszt bennünket attól, hogy a kőkorszaki pszichiátriát terápiás forrásként használhassuk. Akik azt gondolják, hogy ez az állapot könnyen gyógyítható például azzal, hogy néhány órát eltöltünk egy izzasztókunyhóban, azok egyszerűen nincsenek kapcsolatban saját elidegenedésük valódi dimenzióival.

De a történelemnek, kibontakozó igényeink és törekvéseink tükrének megvan a maga dolga a szívósan meggyökeresedett ortodoxiákkal. A vallás és a tudomány még domináns és meghatározó kultúrákban is átalakul annak köszönhetően, amit paradigmaváltásnak nevezünk. A vezető keresztény egyházakban léteznek környezetvédő lelkészségek, amelyek bátorítják a földi gondoskodással és az alkotó lelkiséggel kapcsolatos párbeszédet, némelyik pedig még a „pogány” kultúrákkal és meglátásaikkal kapcsolatos előítéletek felhagyásáig is elmerészkedik. Egy új „Föld és Szellem” elnevezésű mozgalom pedig a vallásosan megalapozott biofilia lehetőségét vizsgálja.⁹

Mindeközben, legalábbis a modern tudomány peremvidékén, szemtanúi vagyunk egy új kozmológia születésének, ami a Föld, általánosabb értelemben az Univerzum rendezett komplexitásának egyre mélyülő vízióján alapszik. A tudósok talán vonakodva fogadják ennek a kialakuló világnézetnek a forradalmi filozófiai implikációit, de az új kozmosz arcvonásai félreismerhetetlenül kirajzolódnak: többé nem tudományos szükségszerűség, hogy úgy gondoljunk magunkra, mint „félelemmel teli idegenek egy nem általunk létrehozott világban”. Most már tudjuk, hogy az elemek

⁹ Lásd például Matthew Fox „spirituális alkotás” koncepcióját, különösképpen: *The Coming of Cosmic Christ: The Healing of Mother Earth* (Boston: Shambala, 1988); Thomas Berry: *The Dream of the Earth* (San Francisco: Sierra Club Books, 1988). James A Nash. kritikái áttekintését adja ennek és más erőfeszítéseknek egy környezetvédelmileg releváns teológia kialakítása érdekében, lásd: *Loving Nature: Ecological Integrity and Christian Responsibility* (Nashville: Abingdon, 1991). Lásd még: *Earth letter*. Episcopalian Earth Ministry of Seattle és a Cathedral of St. John, New York környezetvédelmi lelkészsége.

periódusos rendszere, ahogyan a nehéztől a könnyű, az egyszerűtől a komplex felé mozog, formálódó kollektív önéletrajzunk nyelve. Ez már önmagában is egy teremtéstörténet. A hidrogén, ahogy egy csillagász fogalmazott, „könnyű, szagtalan gáz, amely, ha elég idő áll rendelkezésére, emberré válik”.

Az ökológiai univerzum víziója

A 19. századi fizika atomisztikus materializmusával szembeállítva az ökológia az összekapcsolódások tudománya. A maga szellemi történetét úgy kezdte, mint annak a milliárdnyi fülkének és repedésnek a holisztikus megközelítésű vizsgálata, amelyben az élet formát öltött, de arra rendeltetett, hogy ennél nagyobbra nőjön. Végeredményben arra az eredményre jutott, hogy egy figyelemreméltó kozmikus „fülkéként” tekintsen a Földre, amely bonyolult módon összekapcsolódik egy nagy hierarchikus rendszerrel, amit univerzumnak nevezünk. Ahogyan a minket körbevevő természet felfedi az egymásra épülő rétegek strukturált komplexitását, belátjuk, hogy egy bonyolult kapcsolathálózattal bíró ökológiai univerzum lakói vagyunk, ahol valójában semmi sem egy egyszerű, máshoz nem kapcsolódó, izolált dolog, egy „semmi más, mint...” jelenség. A véletlenszerűség ugyancsak nem létezik. Az élet és az elme, amelyekre egykor úgy tekintettünk, mint az entrópia törvénye alóli kivételekre, anomáliákra, fizikokémiai struktúrákban gyökereznek, amelyek visszavezethetők ősrobbanást követő kezdeti feltételekre.

Most már tisztában vagyunk azzal, hogy azok az elementáris anyagok, amelyekből készültünk, az ősi csillagok tüzeiben kovácsoltattak. Az ökológus élethálózata nagyon is valóságos értelemben a legtávolabbi galaxisokat is magába foglalja. Ez a káprázatos kozmológia az ember természetben elfoglalt helyének megértésével kapcsolatos legnagyobb szabású fordulat létrejöttéhez vezetett, amelyhez hasonló nem történt azóta, hogy eleink tekintetüket az égre fordították, hogy megfejtsek a csillagok járását. Még az is lehetséges, hogy mindez annak az animista világnak a visszafogottabb és analitikusabb verziójává válik, amit eleink azért fogalmaztak meg, hogy formát adjanak a több-mint-emberihez kapcsolódás érzésének. Bizonyos, hogy még a legrigorózusabb szkeptikus elmék is nehezen szabadulnak e lehetőség igézetétől.

Az ilyen jellegű felfedezések messzire vezetnek attól a képtől, amit a modern tudomány és a modern pszichiátria megalapítói felvázoltak az emberi természetről. Ez nem független attól, hogy a modern pszichiátriai elméletek abból a rendíthetetlen szándékból születtek, hogy „tudományosak” legyenek egy olyan korban, amikor az univerzum domináns tudományos modellje semmiféle természetes helyet nem biztosított az emberi pszichikum számára. A tipikusan doktriner materialista Sigmund Freud számára az élet és az elme különös eseménynek számítottak a Semmi idegen végtelenségében, ami a termodinamika második törvényének zsarnoki uralma alatt áll. Ebben a kozmoszban a halál „természetesebb” az életnél. „Egyszer valamikor [érvel Freud], egy ma még teljesen elképzelhetetlen erőbehatás felkeltette az élettelen anyagban az élet tulajdonságait... Az a feszültség, amely akkor az addig élettelen

anyagban támadt, kiegyenlítődésre törekedett, ezzel adva volt az első ösztön, az életteleniséghez való visszatérés ösztöne.”¹⁰

A századfordulón, amikor lefektették a modern pszichiátria alapjait, a frissen felfedezett entrópia törvénye, mint az univerzum talányára adott végső válasz, kultikus státuszba került. Számos *fin-de-siècle* gondolkodó számára a termodinamikai végzet az élet jelentéktelenségének megdönthetetlen bizonyítékává vált. Az emberi tudatosság múló véletlen, amelynek végzete a megsemmisülés, és végeredményben az univerzumban majd minden kémiai folyamat megadja magát a nagy és végső „hő-halálnak”. Ezt követően nem lesz más, csak az örökkévalóságig tartó semmi a mérhetetlen világúrt kivéve, ritkásan teleszórva a rég kihunyt csillagok salakjával. A kikerülhetetlen második törvény bővületében a huszadik század eleji humanisták nem tudtak elképzelni jobb végzetet a könyörületes kipusztulásnál.

Tisztában vagyok azzal, hogy Freud munkásságának nagyon kevés olyan része van, amelyet még nem vizsgáltak felül, nem kritizáltak, nem tagadtak meg és dekonstruáltak. Az elmúlt évszázad során nagyon sok pszichológiai és pszichoterápiás iskola a régi pszichoanalitikus ortodoxia kihívásaira való reakcióként jött létre. Talán kevésbé érzékelhető módon, de valami lényeges mégis megmaradt Freudból. Az az elhatározása, hogy – a számára kortárs behavioristákhoz hasonlóan – a „kemény” tudományok objektív elgondolásait tekintse modellnek az emberi elme tanulmányozása során, hosszan tartó hatást gyakorolt a mainstream pszichológiára. Ez a hatás fennmaradt, noha olyan tudományos paradigmán alapult, ami hasonlóképpen már csak történeti jelentőségű, mint Freudnak a történelemmel, az antropológiával és a szociológiával kapcsolatos elgondolásai.

Ennélfogva Freud biztosít számunkra egy meghatározó alapot, amit annak a felméréséhez használhatunk, hogy mekkora utat tettünk meg a pre-ökológiai tudomány korszaka óta. Például ebből kifolyólag nincs arra vonatkozó utalás munkáiban, hogy az evolúció ökoszisztémák lépcsőzetesen egymásra épülő sorozataként bontakozik ki, vagy arra, hogy az élet maga milyen szerepet játszhat eme egymást kölcsönösen támogató mintázatok komplexitásának megkomponálásában. Ehelyett a természeti állapot úgy kerül bemutatásra nála, mint egy „természeténél fogva” élettelen küzdőtér, amelyben egy zord, jelentés nélküli létezésért folytatott harc zajlik, és ahol szépségnek, nemességnek és együttműködésnek nyoma sincsen. A halálösztön, az ösztönök legkonzervatívabbja a pszichikum alapjainál foglal helyet, ami a tudatosságot visszavezeti az „élettelen állapot” békéjébe. Freud nem volt egyedül az életről alkotott eme nézeteivel. Tévesen elkötelezve magukat egyfajta sajátos ateista istentelenség¹¹ mellett, a huszadik század elejének legkiválóbb elméi osztoztak ebben a sivár látásmódban.

¹⁰ Sigmund Freud: *A halálösztön és az életösztönök*. Fordította Kovács Vilma. Budapest: Múzsák Kiadó, 1991. 67.

¹¹ Roszak itt az USA-ban bevett, magyarra nehezen lefordítható „village atheism” kifejezést használja, ami a vallásos közösségen belül a maga ateista nézeteit agresszíven és provokatív módon kifejező személyre utal. (A ford.)

Az én határai

Freud korának preökológiai tudományossága, amely beágyazódott a modern pszichológiai gondolkodásba, előnyben részesítette a kemény éleket, a tiszta határokat és az atomisztikus különállást. Azon a döbbenetes feltevésen alapult, miszerint az univerzum szerkezete egyszerűen a „helyére hullott” egy véletlennek köszönhetően az örökkévalóság folyamában. Hasonlóképpen a huszadik század eleji pszichiátria is erre a modellre alapozta a maga épelméjűséggel kapcsolatos elgondolásait. A normálisan funkcionáló én egy izolált sziget volt, magában való tudatossággal, amelynek nincs kapcsolati folytonossága az őt körbevevő fizikai környezet irányába. Még az 1930-as években is, amikor a newtoni világkép már nagymértékben módosult, és az atomisztikus anyag koncepcióját felülvizsgálták, Freud nagyra becsült tekintélyként így fogalmazhatott az egyik legnagyobb hatású elméleti írásában: „Normálisan, számunkra semmi sem bizonyosabb, mint saját magunknak, saját énünknek az érzése. Ez az én számunkra önállónak, egységesnek, minden mástól jól elkülönülőnek tűnik... Megtanuljuk az eljárást, hogyan lehet az érzéki tevékenység szándékos kormányzásával és megfelelő izomtevékenységgel a belsőt – az énhez tartozót – és a külsőt – egy külvilágból származót megkülönböztetni, és ezzel első lépést tesszük a valóságelv beiktatásához, amelynek uralnia kell a további fejlődést.”¹²

„Megtanuljuk az eljárást.” A Freud által valaha leírt legvégzetesebb kijelentések közé tartozik ez. Ha bármi egyéb meg is változott a mainstream pszichológiai gondolkodásban azóta, az a szerep, amit Freud a pszichoterápiának szánt, vagyis „az én és a külvilág közötti határ” megőrzése, megkérdőjelezetlen cél maradt a mainstream pszichoterápiában egészen a legutóbbi generációig. Ezenfelül az a meggyőződése, hogy a „külvilág” a bőr felszínénél kezdődik, minden modern pszichoterápiás iskola alapfeltevésévé vált. Az az „eljárás”, amelynek során megtanítjuk a gyermekeinket így látni a világot, a kozmikus empátia megengedhető formájú elfojtása, pszichikus elzsibbasztás, amit „normalitásnak” nevezünk el. Még a pszichoterápia ettől eltérő formái, mint a humanisztikus pszichológia is csak úgy tudott gondolkodni az önmegvalósításról, mint ami csupán egy magasabb szintű öntudatosság irányába történő áttörést jelent. Az egzisztenciális terapeutákat pedig arra készítik fel, hogy az univerzumból való elidegenedést helyezzék az autentikus létezés középpontjába.

Mindezt egybevéve egy állítólagosan „tudományos” pszichiátria és egy metafizikai értelemben naiv tudományosság számára nem jelentett nehézséget kiiktatni bármilyen gyakorlati kapcsolatot a pszichoterápia és a természeti környezet között. „A természet – így Freud – örökké távol marad. Elpusztít minket – hidegen, kegyetlenül, könyörtelenül.”

Mihez kezd egy gondoskodó terapeuta az ilyen komor gondolatokkal? A meggyötört kliensek megoldatlan gyermekkori félelmek és vágyak sebeit magukon hordozva érkeznek, mindent felörlő bizonytalansággal, bénító szorongásokkal. Vajon kezelőik az egzisztenciális ürességbe fojtják bele őket? Még Freud független

¹² Sigmund Freud: Rossz közérzet a kultúrában. Fordította Linczényi Adorján. In: Freud: *Esszék* (327-407). Budapest: Gondolat Kiadó, 1982. 331-332.

tanítványa, Carl Jung is habozott elfogadni mentora ilyen elkeserítő következményekhez vezető biomedikális redukcionizmusát. Építő jellegű és inspiráló terápia után kutatva Jung nem csatlakozott Freudnak „az anyag mindenhatósága” előtti vigasztalan fegyverletételéhez. Következésképp egyre távolabb került a tudományos mainstreamtől, aminek nyomán a fizikai természetnek nem sok hely maradt pszichológiájában. Jung kollektív tudattalanja, legalábbis a meghatározó értelmezések fényében, teljes mértékben a kulturális valóság területéhez tartozik; nem vadállatok nyomaival és vegetatív energiákkal telített, hanem sokkal inkább vallásos szimbólumokkal és éteri archetípusokkal. Olyan koncepció ez, amelynek jóval több köze van Platónhoz, mint Darwinhoz.

Freud és legtöbb követője számára a „realitáselv” a tudós realitását jelentette; az „odakint” levő világot, ahogyan azt egy fizikus vagy egy biológus megtapasztalja, akiknek az ideálisan objektív érzékelése meg van tisztítva mindennemű érzelmi kötöttségtől vagy testi vonatkozástól. Annak ellenére, hogy elméleti fejtegetéseinek egy pontján Freud – azzal a szomorúan őszinte sztoicizmussal, amely átszínezte gondolkodását – beismeri, hogy „mai én-érzésünk csupán összezsugorodott maradéka egy átfogó – sőt egy mindent átfogó – érzésnek, mely az én és a külvilág bensőségesebb kapcsolatának felelt meg”.¹³

Érdekes engedmény. Úgy tűnhet fel, mint azt ököpszichológia távoli forrása, amely elutasítja azt, hogy megelégedjen valamiféle „összezsugorodott maradvánnyal”. Ám az ököpszichológia sokkal inkább arra irányuló erőfeszítés, hogy megmentse az én és a világ között fennálló jóval intimebb köteléket, amely egy új realitáselv nyersanyagául szolgálhat.

Pszichológia, mintha az egész Föld számítana

1990-ben a Harvardon található Center for Psychology and Social Change szervezett egy konferenciát „Pszichológia, mintha az egész Föld számítana” címmel. Az ott összegyűlő ököpszichológusok arra a következtetésre jutottak, hogy „amennyiben az én fogalmát kiterjesztjük a természeti világra, akkor ennek a világnak az elpusztítása önpusztítássá válik”. Előadásában Walter Christie, a Maine Medical Center helyettes pszichiátriai igazgatója kifejtette, hogy „az az illúzió, amit megteremtünk az »én vagyok« szóösszetétel kimondásával, modern világunkkal kapcsolatos problémáink részét képezi. Mindig is sokkal inkább részei voltunk egy nagyobb egésznek itt a Földön, mint csupán rettegő egók, akik éppen csak tolerálják a megismerést... A természet megvédése egy mátrix megvédését jelenti, amin keresztül megismerjük a magunk és a Föld lelkét is.”

Sarah Conn cambridge-i klinikai pszichológus, aki segített bevezetni az ökoterápia egy formáját, drámaiban fogalmazott. „A világ beteg – állította –, gyógyításra szorul, rajtunk keresztül szólal meg, és lehangosabban a leginkább érzékenyeken

¹³ Sigmund Freud: Rossz közérzet a kultúrában. Fordította Linczényi Adorján. In: Freud: *Esszék* (327-407). Budapest: Gondolat Kiadó, 1982. 332.

keresztül teszi.”¹⁴ A környezetfilozófus Paul Shepard ugyanezt a pszichológiát idézte fel, amikor arról beszélt, hogy „az átjárható határokkal bíró én folyamatosan teleírja és befolyásolja környezetét, bőre és megnyilvánulásai »szoft zónának«¹⁵ számítanak, kapcsolatban állva környezetükkel, nem pedig kizárva azt... Az ökológiai gondolkodás a határokon átnyúló szemléletet feltételez.”

Abbéli igyekezetükben, hogy a psziché „szoft zónái” megkapják a nekik járó tiszteletet az épelméjűség új standardjainak meghatározása során, az ökopszichológusok óhatatlanul kapcsolatba kerülnek az igéző, ám módfelett vitatott Gaia-hipotézissel. A Gaia-hipotézist a biokémikus James Lovelock és a mikrobiológus Lynn Margulis dolgozta ki a '70-es évek közepén, és a bolygó atmoszférája hosszú távú homeosztázisának biokémiai magyarázataként kezdte karrierjét. Lovelock és Margulis azt állították, hogy az élővilág, az óceánok, az atmoszféra és a talaj egy önszabályzó rendszert alkotnak, amely aktív szerepet játszik a földi élet fennmaradását biztosító feltételek megőrzésében. Ha elméletüket konvencionális tudományos elnevezéssel illették volna (mint például „Univerzális Biokibernetikus Rendszer Tendencia”, ahogyan azt Lovelock egyszer tréfálkozva javasolta), az bizonyára gyorsan és könnyen a tudományos irodalom részévé válik, mint egy közepesen érdekes spekulatív elgondolás. De Lovelock egy ennél jóval színesebb elnevezést szeretett volna. Annak hatására, hogy a biomassa a maga hosszú távú önszabályozó megnyilvánulásai során „úgy működik, mint egyetlen organizmus, szinte mint egy élő teremtmény”, hipotézisét Gaiának nevezte el, a nevet pedig az ókori görög mitológia Földanyjától kölcsönözte.¹⁶

A név nyomán az elgondolás döbbenetes népszerűsége tett szert, ami túlmutatott Lovelock és Margulis minden várakozásán. Elmeszüleményük hamarosan a mélyökológusok legfőbb hivatkozási pontjává lett, akik közül számosan úgy kezelték, mint a minden elő dolog vitális összekötöttségét bizonyító állítást. Míg néhány mélyökológus kifejezte abbéli aggodalmát, hogy a hipotézis globális perspektívája – a Föld mint a térben sodródó egységes szuperorganizmus eszméje – alááshatja a helyénvaló tapasztalat lehetőségét, mások úgy vélték, hogy alapot biztosíthat egy kvázi-misztikus biocentrikus etika számára. Néhány ökofeminista még ennél is messzebbre ment. Számukra Gaia tudományos bizonyítékul szolgál a legendás, jóval öko-szenzitívebb kvalitásokkal bíró „istennő-kultúra” egykori létezésére, ahol a nők irányították mindkét nem életét.

A maga elméleti alapjai után kutatva az ökopszichológiának nem szükséges ilyen messzire elmennie. A Gaia-hipotézist, amely egyszerűen a kölcsönös ökológiai függés tényének drámai megtestesítője, úgy kell tekintenünk, mint evolúciós örökséget, amely minden élőt a bioszférához kapcsol genetikailag és a viselkedés szintjén is. Ez önmagában elégséges ahhoz, hogy a tudományos világkép és a pszichológia ennek az irányából határozza meg önmagát. Az elkerülhetetlen hő-halál helyébe a természeti

¹⁴ Beszámoló a *Center Review*-ban. Center for Psychology and Social Change, an affiliate of the Harvard Medical School, 1990 ősz.

¹⁵ A „soft zone” és a „hard zone” megkülönböztetést a számítógépes technológia világban alkalmazzák. Roszak egyébként korábban intenzíven foglalkozott a számítógép-használat filozófiai és társadalmi vonatkozásaival, lásd: *Az információ kultusza*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990. (A ford.)

¹⁶ James Lovelock: *Gaia. A New Look at Life on Earth*. New York: Oxford University Press, 1970.

rendszerek mélyen meghatározott komplexitását kell helyoznunk, amely hosszú távon az entrópikus kipusztulás ellen dolgozik. A kozmikus elidegenedés helyébe pedig az életet és az elmét kell tennünk, amelyek otthonukként tekintenek az univerzumra, olyan rendszerként, amelyekből ők maguk is származnak. Hipotetikusabban: fenn kell tartanunk annak a lehetőségét, hogy az önszabályzó bioszféra az emberi tudattalanon keresztül „szólal meg”, amely még a modern urbánus kultúra nyújtotta kereteken belül is hallatja a hangját.

Az ökológiai tudattalant keresve

Korábban felvettem, hogy pszichénk legmélyebb magját az ökológiai tudattalan alkotja, amelyhez vissza kell nyúlnunk akkor, ha helyre akarjuk állítani a környezetünkkel való harmonikus kapcsolatot.¹⁷ Az elgondolás spekulatív, de nem spekulatívabb, mint Jung kollektív tudattalanja, Rank születési traumája, Winnicott pre-ödipális anya-elmélete vagy Freud őshordával kapcsolatos fantáziái. Ami azt illeti, a behavioristák leírása az agyról mint „hús-gépezet”-ről sem jobb egy ingatag metaforánál, ami több igazságot fed el, mint amennyit feltár. A pszichológia, az emberi természet mélyreható tanulmányozása lényegéből adódóan spekulatív, nincs más lehetősége, mint megérezésekre, inspirált találgatásokra, intuícióra építeni. Nem tud bizonyítani, csak meggyőzni.

A pszichológiában az elméletekre legjobb úgy tekinteni, mint olyasfajta szellemi elköteleződésekre, amelyek segítenek megérteni az embert – különféle módokon. Akár elfogadjuk, akár elvetjük az ökológiai tudattalan koncepcióját, az ökopszichológia egy olyan kutatási terület, amely elkötelezi magát amellett, hogy az embert olyan, a Föld színpadán játszó szereplőként értse meg, aki alakítja is az ő magát is formáló bioszférikus rendszert. Ha ez a meggyőződés végül csak hipotézis marad, akkor is fontos politikai változások előidézője lehet. Feltételezve, hogy a pszichikum és Gaia közt létezik egy mély és meghatározó kapcsolat, elérheti, hogy a környezetvédelmi mozgalom újragondolja a maga politikai stratégiáját. Létrehozhat egy új, jogilag alkalmazható, környezeti megalapozottságú kritériumrendszert a mentális egészség meghatározása számára, amelynek bámulatos jogi és irányelv-meghatározó hatásai lehetnek. Ha a professzionális pszichológia tekintélyére hivatkozva azt állíthatja, hogy az emberek érzelmileg kötődnek a Földhöz, és ennek nyomán új jelentést nyerhet az „épelméjűség” fogalma, akkor ez a jelentés hasonló jogi és irányelvalkotó erővé válhat, mint a például a mérgező hulladék fizikai egészségkárosító hatása.

Ezzel egyidejűleg a földi ökológia pszichológiai dimenzióinak tanulmányozása új, jótékonyabb szereppel ruházhatja fel a környezetvédőket, ami túlmutathat azon, hogy ők a „siránkozó zöldek”, akik igyekeznek megrémíteni és megszegyeníteni a lakosságot. A Föld szövetségeseivé lehetnek egy nemes és pozitív ügy érdekében: visszavezetni a megzavarodott emberi szellemet ahhoz a harmóniához és örömhöz, amely a környezeti szempontból is fenntartható életmód egyetlen stabil bázisa. Ennek nyomán provokátorokból gyógyítóvá válhatnak.

¹⁷ Theodor Roszak: *The Voice of the Earth. An Exploration of Ecopsychology*. New York: Touchstone, 1993.

Elérkezett az idő, hogy a környezetvédelmi mozgalom állást foglaljon a pszichológiai hatásokkal kapcsolatban. Vajon a földi élet megvédésének feladatában több is benne foglaltatik egy kicsi, agyondolgozott és egyre frusztráltabb csoport etikai fogadalmainál, akik úgy érzik, hogy egyre több és több kényszerítő erejű jogi szabályozást kell kieszközölniük a mindennapi élet kontrollálása érdekében? Vajon gondolhatjuk-e, hogy az emberi személyiség ökológiai dimenzióiban van valami, ami egyszerre „természeti” és univerzális?

Az ökopszichológia úgy véli, hogy a környezetvédelmi mozgalomnak vannak más eszközei is a megnyerni kívánt közvélemény sokkolásán és megszegyenyítésén túl. Minden politikai mozgalom valamilyen emberképen nyugszik. Mire van szüksége az embereknek, mitől félnek, mit akarnak? Mi készíti őket arra, hogy megtegyenek valamit: ész vagy érzelem, altruizmus vagy önzés? És mindenekelőtt, mi az, amit szeretnek? A motiváció kérdése adja meg minden politikai program alaptónusát, és ez formálja taktikáját is. Abból kiindulva, hogy az emberek mohó fenevadak, illetve az a hangnem, amit ez alapján ütünk meg állításainkban, biztosan a megvetés tárgyává válik. Azt feltételezni, hogy az emberek önpusztító idióták, taktikánkat legjobb esetben feleslegessé, legrosszabb esetben diktatórikussá teszi. Azoknak az oldaláról, akik ennek a feltevésnek a befogadói oldalán állnak, a megszegyenyítés mindig is az egyik legbejósolhatóbb politikai motivációk közé számított, mivel nagyon könnyen „ressentiment”-be csap át. Megkérdőjelezzük valakinek az egész életmódját, miközben az, amit létre akarunk hozni, defenzív módon rigid. A pszichológia alapszintjéhez tartozik, hogy aki szeretné megjavítani a világot, az nem becsmérlelheti azokat az embereket, akiket meg akar győzni, és nem konfrontálhatja őket teljesíthetetlen feladatokkal.

Az ökopszichológia úgy véli, hogy létezik egyfajta magasabb ökológiai intelligencia, amely ugyanolyan mélyen gyökerezik a pszichikumban, mint azok a szexuális és agresszív ösztönök, amelyeket Freud felfedezett. Vagy még inkább azt mondhatjuk – egy nyilvánvalóan inadekvát téri metaforát alkalmazva –, hogy a psziché egy magasabb intelligencia belsejéből gyökerezik, amit valaha *anima mundinak* neveztek, magából a Föld lelkéből, ami évmilliárdokon keresztül gondoskodott az életről a kozmosz egyre összetettebb komplexitásának drámája közepette. A pszichológia „kizöldítése” olyan, mindannyiunk számára ismerős témákkal kezdődik, mint a természeti környezettel való empatikus rapport kialakítása. Ennek készsége minden gyermekkel vele születik, és a természetet megverselő költők és a tájképfestők munkáiban marad fenn az idő múlásával. Amikor a megosztott identitásnak ez a Másikkal személyesen is megélhető érzése megtapasztalhatóvá válik, „szeretet”-ről beszélünk. Kissé hűvösebb formában és távolságtartóbb módon ez fellelhető az emberi és a nem-emberi között is, abban a megértést mutató összekapcsolódásban, amit együttérzésnek nevezünk. Az eredmény mindkét esetben a spontán hűség.

Hadd térjek vissza még egyszer jó öreg Freud apánkhoz, aki tévedései ellenére a modern pszichoterápia egyik legsokoldalúbb elméletalkotó tehetsége volt. A belső élet – más szempontból egyébként szigorú – elemzése során Freud legalább azt kénytelen volt elismerni, hogy a világgal való egység gyermeki érzése egy szempontból fontos szerepet tölt be a felnőtt életében is. Ebből származik véleménye szerint Erősz lángja,

az az erő, ami az ént a másikkal köti. Ahogy megfigyelte, a „külső” világhoz fűződő normál, egészséges kapcsolataiban „az ennek világos és éles határvonalai vannak. Csak egy rendkívüli állapotban, melyet azonban nem lehet betegnek ítélni, történik másképp. A szerelem azzal fenyeget a csúcspontján, hogy a határ az én és az objektum között elmosódik. Az érzékek minden tanúbizonysága ellenére a szerelmes azt állapítja meg, hogy én és te egyek vagyunk, és kész úgy viselkedni, mintha úgy is lenne.”¹⁸

Freud nyelvezete nélkülözi azt a fajta költőiséget, amit a belátásai megkívánnának, de ez az engedmény át van itatva meggyőző őszinteséggel. A szív bölcsessége előtti tisztelgés ez az egyik legnagyobb sztoikus filozófus részéről. *A szerelmes azt állapítja meg, hogy én és te egyek vagyunk, és kész úgy viselkedni, mintha úgy is lenne.*

De most nagyítsuk fel ezt a meglátást: mutasson túl társas kapcsolatainkon, hogy magához öleljen mindent, amit megismertünk mindabból a bonyolult kötetlénkből, ami köztünk és a nekünk életet adó bioszféra közt létezik. Engedd, hogy a „te” átváltozzon a Földdé és minden azon lakó társteremtésünkké. Csak kövesd azt, ahova az ökológiai tudomány vezet őszinte erőfeszítése során, hogy megértse azt a kísérteties bonyolultságot, ami földi élőhelyeinkkel összeköt bennünket. Valahol ennek a felmerülő bioszférikus egység-vízióknak a mélyén meghúzódik egy új, ökológiailag megalapozott lélek-koncepció. Freud, aki oly sokat kölcsönzött a költőktől, talán jobban tette volna, ha többet olvas egy költőtől, akinek vízióiban formát öltött az ökológiai tudattalan. Walt Whitmannek hívták. „Azt kérted, hogy a lélekbe láss? / Lásd saját formád és arcodat, embert, anyagot, vadakat, a fákat, rohanó folyókat, a sziklákat, homokot.”¹⁹

Garai Nikoletta és Kőváry Zoltán fordítása

¹⁸ Sigmund Freud: Rossz közérzet a kultúrában. Fordította Linczényi Adorján. In: Freud: *Esszék* (327-407), Budapest: Gondolat Kiadó, 1982. 331.

¹⁹ Kőváry Zoltán és Borgos Anna fordítása